

Magdalena DUDA-SEIFERT
Uniwersytet Wrocławski

Adam RACIBORSKI
Stowarzyszenie Forum Społeczne Miast i Gmin Powiatu Żagańskiego

POAUGUSTIAŃSKI ZESPÓŁ KLASZTORNY W ŻAGANIU JAKO PRODUKT TURYSTYCZNY?

Wprowadzenie

Obiekty zabytkowe stanowią przedmiot zainteresowań turystycznych, zwłaszcza w kontekście dynamicznie rozwijającej się turystyki kulturowej. Wśród nich zespoły klasztorne stają się wielokrotnie ważnymi celami dla ruchu turystycznego. Aby mogły odgrywać rolę produktu turystycznego, muszą jednak spełnić wiele warunków.

Autorzy opracowania postawili sobie za cel ocenę aktualnego funkcjonowania poaugustiańskiego zespołu klasztornego w Żaganiu jako produktu turystycznego. Wykorzystano metody kwerendy archiwalnej, obserwacji, wywiadu oraz sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem ankiety. Jeden ze współautorów przez kilka lat był zaangażowany w prace nad promocją i rewitalizacją zespołu.

Według J.CH. HOLLOWAY'A i CH.ROBINSONA (1997) produkt turystyczny jest „produktem złożonym, obejmującym miejsce, usługę oraz pewne produkty materialne”. Z punktu widzenia turystyki zespół klasztorny może się nim stać pod warunkiem odpowiedniego zagospodarowania, zarządzania i promocji. Klasztor należałoby tu zaliczyć do kategorii produktu – obiektu, gdzie jedna główna atrakcja (usługa) i dodatkowo kilka usług to-

warzyszących oferuje odwiedzającym określony zbiór korzyści (KACZMAREK, STASIAK, WŁODARCZYK 2010). Można więc zadać pytanie, czy dawny klasztor Kanoników Regularnych reguły św. Augustyna w Żaganiu takie warunki spełnia?

Zasoby turystyczne zespołu

W polskiej literaturze z zakresu geografii turystycznej bardzo często pojęcia „zasoby turystyczne” i „walory turystyczne” są stosowane zamiennie, ale autorzy opracowania przyjęli za A. KOWALCZYKIEM (2000, 2012), że pojęcie „zasoby” dotyczy zjawisk obiektywnie istniejących, podczas gdy „walory” są kategorią subiektywną. W badanym przypadku zasoby można utożsamiać z obiektywnie określoną przez badaczy na bazie badań literaturowych wartością zespołu poklasztorowego, a walory z jego cechami dostrzeżonymi i wyróżnionymi przez odwiedzających.

Wartość zasobów dla turystyki kulturowej można oceniać pod względem artystycznym, historycznym i widokowym. W przypadku zespołu poklasztorowego augustianów szczególnie istotne są dwie pierwsze cechy. Kanonicy regularni reguły św. Augustyna są bowiem zakonem wyjątkowym, należącym do najstarszych zakonów kleryckich. Historia ich obiektu w Żaganiu jest silnie powiązana z historią Dolnego Śląska, a sam zespół obejmuje zarówno cenne dzieła architektury, jak i innych sztuk.

W skład zespołu poaugustiańskiego w Żaganiu obecnie wchodzi kościół poklasztorowy pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, klasztor z zabytkową biblioteką, a także zabudowania konwiktu – dawnego niższego seminarium oraz spichlerza. Obszar ten włącznie z ogrodem klasztornym oraz pomnikiem wotywnym został objęty ochroną jako Pomnik Historii w roku 2011 (*Rozporządzenie...* 2011; zob. rys. 1).

Wartość historyczna zespołu

Analizowany zespół jest świadectwem historycznego znaczenia miasta funkcjonującego od 1279 r. jako stolica wydzielonego księstwa, a także spuścizny duchowej i materialnej samego klasztoru. Augustianie zostali przeniesieni do stolicy nowo utworzonego księstwa głogowskiego w roku 1284 przez księcia Przemka z klasztoru w Nowogrodzie Bobrzańskim, ufundo-

wanego dla nich przez księcia Henryka Brodatego (KOWALSKI 1999a). Budynki klasztoru wchłonęły relikty zamku księcia Konrada, подарowanego zakonnikom w 1299 r. (KOWALSKI 1999d). W podziemiach kościoła znajdują się krypty książęce, w których pochowani są książęta żagańscy – Piastowie z linii głogowskiej, podczas gdy w kaplicy południowej kościoła znajduje się sarkofag księcia Henryka IV Wiernego (HACZKIEWICZ 2003).

Klasztor Augustianów odegrał ważną rolę w zagospodarowywaniu północno-zachodniej części Śląska w okresie od XIII do XV w. Zakonnicy nie tylko zakładali wsie, ale też osiągnęli, dzięki wysokiej kulturze rolnej, znaczące efekty gospodarcze. Prowadzili m.in. hodowlę owiec i ryb, browar, słodownię i ubojnię. W najlepszym okresie opactwo żagańskie posiadało 24 miejscowości (DĄBROWSKI 1999).

Sam klasztor zasłużył się działalnością edukacyjną i oświatową. Za prekursora rozwoju intelektualnego mnichów uważa się opata Ludolfa (1394–1422), który był zarówno wybitnym znawcą teologii i prawa rzymskiego, jak i autorem licznych kazań. Zapoczątkował kronikę klasztoru oraz zapraszał wybitnych kaznodziej z ośrodków uniwersyteckich, a członkowie zgromadzenia kierowani byli na studia teologiczne i prawnicze m.in. do Krakowa, Pragi, Bolonii i Lipska. Klasztor prowadził szkołę elementarną, szkołę nowicjatu, a od XIV w. studium teologiczne na poziomie bliskim uniwersyteckiemu (KOWALSKI 1999c). W drugiej połowie XVIII w. opat Jan Ignacy Felbiger (1758–1778) założył w Żaganiu pierwsze na Śląsku seminarium nauczycielskie, ale przede wszystkim zasłynął jako autor reformy szkolnictwa, której rozwiązania wprowadziły później Komisja Edukacji Narodowej w Polsce oraz władze cesarstwa austro-węgierskiego (BURDA 2003, LAMBRECHT 1997). W średniowieczu w klasztorze istniało skryptorium, staraniem Felbigera drukowano w Żaganiu polskie książki, w tym polsko-niemiecki katechizm oraz podręcznik pt. *Obiecadło*, czyli elementarz nauki dla dzieci polskich, autorstwa jednego z zakonników.

Pierwsze zapiski dotyczące powstania biblioteki pochodzą z 1.08.1342 r., gdzie stwierdza się, że brat Hieronim przed pójściem na studia do Bolonii przekazał 1 grzywnę czynszu na zakup książek. Jest to pierwszy tego typu zapis fundacyjny na terenie Śląska (ŚWIERK 1965). W okresie późnego średniowiecza żagańska księżnica zawierała wiedzę odpowiadającą uniwersyteckiemu studium prawa (KOWALSKI 1999c). Księgozbiór ten przetrwał ostatnią wojnę i był najbogatszym zachowanym średniowiecznym zbiorem bibliotecznym w Polsce (*Uchwała nr XX/37/2004...*). W latach 80. XX w. uratowano od zniszczenia około 9000 starodruków i książek, jednak niewielka ich część powróciła do Żagania (STAWCZYK 1999).

Opat Felbiger zlecił utworzenie dwóch obserwatoriów astronomicznych na terenie klasztoru: na wieży konwiktu zbudowanej w 1764 r. w tym celu i w bibliotece. Działający w ich ramach w latach 1783–1795 punkt obserwacji pogody należał do pierwszej na świecie sieci 39 stacji meteorologicznych zorganizowanej przez Societas Meteorologica Palatina (Towarzystwo Meteorologiczne) z Mannheim (*Jan Kepler...* 2008).

Mnisi kształcili się też jako bakałarze i świadczyli takie usługi ludności, a za rządów opata Marcina w XV w. otworzono pierwszą aptekę dla mieszkańców miasta. Klasztor ponosił też koszty utrzymania i konserwacji systemu zaopatrzenia Żagania w wodę. W XIV w. na wieży Kościoła Mariackiego zamontowano jeden z pierwszych mechanicznych zegarów na Śląsku, a w 1778 r. zainstalowano na wieży kościoła klasztorowego pierwszy w Europie piorunochron (DĄBROWSKI 1999, HACZKIEWICZ 2003, KOWALSKI 1999c).

Klasztor dawał też okolicznej ludności możliwość obcowania z wysokiej klasy sztuką, włącznie z teatrem, gdyż w kościele urządzone były przedstawienia. Działalność muzyczna klasztoru niewątpliwie miała wpływ na ogólny poziom kultury na terenie Śląska. Mnisi przyczynili się do wydania tzw. *Śpiewnika głogowskiego* (CHEBA-NAROŻNA 2004, KOWALSKI 1999c).

Klasztor augustiański funkcjonował do roku 1810, kiedy został rozwiązany w ramach akcji kasacyjnej państwa pruskiego. Zabudowania poklasztorne pełniły odtąd różne, także świeckie funkcje. Po 1810 r. kościół i parafię katolicką przejęli księża diecezjalni i posługę tę pełnili do roku 1945. Interesującym epizodem jest wizyta Franciszka Liszta, węgierskiego kompozytora i pianisty (1811–1886), który na zaproszenie księżnej Doroty w październiku 1857 r. przybył jako gość na uroczystości weselne jej wnuczki, markizy Marii Doroty Castellane z księciem Antonim Radziwiłłem. Grał wówczas na organach kościoła pw. Wniebowzięcia NMP (HACZKIEWICZ 2003).

W 1945 r. kościół uszkodzony wskutek działań wojennych przejęła nowa administracja kościelna Dolnego Śląska. Duszpasterzami parafii do października 1969 r. byli Polacy, Księża Misjonarze św. Wincentego a Paulo, później funkcję tę przejęli księża diecezjalni z Metropolii Wrocławskiej. W roku 1972 Żagań przeszedł pod administrację diecezji gorzowskiej, a po 1992 r. diecezji zielonogórsko-gorzowskiej (<http://www.wnmp.zagan>).

Wartość artystyczna zespołu

Klasztor Augustianów w Żaganiu ma ogromną wartość ze względu na walory artystyczne. Kompleks ten powstał w wyniku działań twórczych budowniczych i artystów z różnych epok. Stanowi świadectwo nawarstwiania stylów, poczynając od śladów romańskich, poprzez gotyckie sklepienia i renesansowy krużganek, aż po ostateczną przebudowę w stylu baroku (KOWALSKI 1999c, PERYT-GIERASIMCZUK 1999) (fot. 1).

Fot. 1. Widok zespołu poagustiańskiego w Żaganiu od strony północno-wschodniej; na wprost widoczny północno-wschodni narożny budynek klasztoru wzniesiony na miejscu pierwszego zamku książąt żagańskich, na lewo od niego kaplica św. Anny, a nad nią biblioteka, na prawo – północne skrzydło klasztoru, zbudowane zgodnie z linią murów miejskich, częściowo przesłonięte ogrodem, nad całością góruje wieża kościoła pw. Wniebowzięcia NMP
(autor: M. Duda-Seifert)

Największą i najważniejszą budowlą kompleksu jest kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny z górującą nad nim wieżą (fot. 2). W drugiej połowie XIV w. na miejscu pierwotnej romańskiej świątyni zakonniczy wzniesli obiekt w układzie bazylikowym, a po pożarach, w kolejnym stuleciu odbudowano go w konfiguracji pseudohalowej. W 1602 r. do elewacji zachodniej dostawiono renesansowy krużganek z loggią oraz imponujący schodkowy szczyt z 52 blendami w pięciu kondygnacjach (HACZ-

KIEWICZ 2003). Wewnątrz kościoła zachowały się gotyckie gwiaździste, gwiaździsto-sięciowe i sieciowe sklepienia. Barokizacja objęła wnętrze świątyni, które S. KOWALSKI (1999c, s. 97) nazywa „prawdziwym muzeum sztuki sakralnej”. Składają się na nie ołtarze, organy, stalle, prospekt organowy oraz malowidła freskowe, obejmujące dzieła wybitnych twórców, takich jak Martin Frantz z Legnicy, Jan Urbański, Jan Haberle i J.Ch. Köni-gen, J.J. Knechtel z Legnicy, Ch. Konrad i Georg Lichtenfels Starszy z Kożuchowa, Felderowie czy Jerzy W. Neunhertz, a także dzieła snycerskie i stolarskie. W bocznym ołtarzu znajduje się obraz Michała Willmanna *Chrystus w Ogrójcu*. Dekoracja rzeźbiarska czterech Ojców Kościoła w ołtarzu głównym uchodzi natomiast za jeden z najdoskonalszych przykładów manieri ekspresyjnej w śląskiej rzeźbie barokowej (KŁODA 2010). Wnętrze to, będące wyrazem artystycznego kompromisu między „monumentalizmem gotyckiej architektury i wybujałego, barokowego kształtowania form i przestrzeni wnętrza”, wzbogacone kolorystyką i ornamentacją można uznać według I. PERYT-GIERASIMCZUK (1999) za jeden z najciekawszych zespołów plastyki XVII-wiecznej w Polsce.

Fot. 2. Widok kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Żaganie od strony południowej; po lewej brama prowadząca na plac Klasztorny, na wprost boczne wejście do świątyni, po obu stronach portalu tablice informacyjne miejskiego Szlaku Książęcego; na pierwszym planie zabudowa powojenna
(autor: M. Duda-Seifert)

Podobnie romańskie, gotyckie i renesansowe elementy architektoniczne, barokowe polichromie oraz wyposażenie wnętrz decydują o wysokiej wartości artystycznej pozostałych obiektów poklasztornych. W XIV w. budynki otrzymane od księcia zostały przebudowane, obejmując refektarz, kuchnię letnią, zimową i dom opata, a których mury obecnie znajdują się na poziomie piwnic. Po wielkim pożarze w 1730 r. przebudował klasztor w duchu baroku legnicki architekt Martin Frantz (KOWALSKI 1999b). Wschodnia część klasztoru posiada relikty architektury gotyckiej, w tym m.in. kamienne epitafia opatów. Ze wschodniego korytarza klasztoru można dostać się do gotyckiej kaplicy zakonnej pw. św. Anny z XVI w., z barokowymi ołtarzem i emporą muzyczną z dziewiętnastowiecznym instrumentem organowym (ADAMEK, ŚWIĄTEK 2002). Korytarz północny zawiera polichromie barokowe przedstawiające 23 wizerunki opatów. Łączy się on z tzw. Salą Opacką, która służyła jako kapitułarz, udekorowaną w stylu rokokowym i posiadającą wizerunki przeorów na sklepieniu. Z korytarza północnego klatką schodową bogato zdobioną freskami barokowymi można przedostać się na piętro, upiękkszzone freskami z XVIII w.

Fot. 3. Wnętrze biblioteki poaugustiańskiej w Żaganiu
(autor: M. Duda-Seifert)

We wschodniej części górnego piętra znajduje się wejście do słynnej biblioteki utworzonej w XIV w., a przebudowanej w 1730 r. w stylu barokowym (HACZKIEWICZ 2003, KOWALSKI 1999c). Ówczesny opat zarządził montaż metalowych okiennic i kutych drzwi bogato zdobionych, a następnie sklepienia pomieszczenia upiększył dwoma polichromiami malarz śląski Georg Wilhelm Joseph Neunhertz (ŚWIERK 1965). Charakterystyczną częścią biblioteki jest posadzka, która spełnia funkcję „klimatyzacji”. Między piaszkowymi płytkami wmontowano drewniane klepki, które stabilizowały temperaturę i ściągały mikroorganizmy ze starodruków i książek (fot. 3). Wnętrze słynie także ze znakomitej akustyki dzięki specjalnie ukształtowanemu sklepieniu, tzw. szeptanemu. Znajdują się tu dwa globusy z 1640 r., pochodzące z niderlandzkiego warsztatu G. Bleau (HACZKIEWICZ 2003). Obok biblioteki jest położony górny chór, który posiada połączenie wewnętrzną klatką schodową z prezbiterium na parterze. Obecnie funkcjonuje tu muzeum z wieloma cennymi eksponatami, m.in. dwoma bogato rzeźbionymi i złożonymi barokowymi relikwiarzami ze zwłokami świętych męczenników: Krystiana i Teodata, stylowym konfesjonalem i szatami liturgicznymi (fot. 4). W zabudowie klasztornej znajduje się również korytarz zachodni z piaszczową dekoracją portalu z 1771 r.

Fot. 4. Fragment ekspozycji muzealnej urządzonej w emporyze chóru kościoła, w głębi stanowisko sprzedaży biletów i publikacji poświęconych zespołowi klasztornemu (autor: M. Duda-Seifert)

Obiekt konwiktury przylegający do skrzydła klasztoru wzniesiony został na średniowiecznych murach zabudowań gospodarczych i szkoły nowicjatu w latach 1740–1758 w stylu późnobarokowym z górującą nad częścią środkową wieżą. W jej niższej partii znajduje się pomieszczenie z rokokowymi freskami o tematyce astronomicznej. Parterowe pomieszczenia zachowały pierwotne sklepienie kolebkowe z lunetami (KOWALSKI 1976).

Ostatnią budowlą znajdującą się na terenie zespołu poklasztornego jest gotycki spichlerz przylegający do zachodniego skrzydła konwiktury. W skład zespołu wchodzi jeszcze barokowy pomnik wotywny z 1709 r., na który składa się ustawiona centralnie figura Matki Boskiej, otoczona przez rzeźby świętych Augustyna, Jadwigi, Florianiana i Rocha.

Od północy przylegają bezpośrednio do klasztoru ogrody, pierwotnie umiejscowione wzdłuż muru miejskiego. W wieku XVIII zostały poszerzone o fosę miejską, odkupioną od miasta przez opata Tadeusza (HACZKIEWICZ 2003). Ogród podzielony jest na dwie części: dolną i górną.

Stan zachowania zespołu

Stan zachowania zespołu klasztornego można ocenić jako dobry, częściowo dostateczny. Okres po sekularyzacji klasztoru ani II wojna światowa nie spowodowały dużych zniszczeń czy przekształceń substancji zabytkowej. Prace zabezpieczające i remont podjął już pierwszy polski proboszcz Alojzy Grucel na początku 1946 r. Poważniejsze prace miały miejsce po roku 1952. W latach 60. przeprowadzono remont organów i wstawiono witraże w oknach. W kolejnych dwóch dekadach kontynuowano remonty: naprawiano więźbę i pokryto dach kościoła i wieży miedzianą blachą, na klasztorze położono dachówkę. Odnowiono tynki zewnętrzne. W latach 1983–1988 wewnątrz świątyni odnowiono i odmalowano ściany, poddano renowacji większość ołtarzy, stalle, obrazy stacji Drogi Krzyżowej, portrety opatów, płytę nagrobną Henryka IV, barokowe regały na książki w bibliotece. W ramach prac konserwatorskich podjętych po 1999 r. odtworzono zawalony w 1991 r. sklepienie kaplicy pw. św. Anny (JANOWSKA 1999). W latach 1970–1974 odbudowano też część klasztoru będącą w gestii państwa, czyli dawny konwikt, przystosowując go do pełnienia funkcji Domu Turysty PTTK, prowadzono też prace w spichlerzu w celu uruchomienia w nim zakładu gastronomicznego. W lipcu 2013 r. ruszył remont dachu klasztoru, w dalszej kolejności renowacji wymagają freski klasztorne, zwłaszcza w korytarzu północnym i w klatce schodowej wiodącej na pierwsze piętro,

problem stanowi także zły stan murów klasztornych, które pękają pod wpływem wilgoci. Z kolei obiekty konwiktu i spichlerza wymagają generalnego remontu więźby i pokrycia dachowego, a także elewacji. W rezultacie ich wygląd budzi zastrzeżenia i stwarza wrażenie zaniedbania.

Rys. 1. Plan zespołu poaugustiańskiego w Żaganiu

Objaśnienia: 1 - wejście do klasztoru; 2 - korytarz północny klasztoru; 3 - na parterze kaplica św. Anny, na pierwszym piętrze - pomieszczenie biblioteki; 4 - muzeum na górnym chórze; 5 - sarkofag Henryka IV w kaplicy południowej; 6 - obraz M. Willmanna; 7 - wirydarz klasztorny; 8 - toalety i wyjście do ogrodu we fragmencie zabudowań posadowionych na fundamentach zamku książąt żagańskich

Źródło: opracowanie własne na podstawie załącznika do Rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 28 II 2011 r. (Dz.U.2011.54.280)

Walory widokowe zespołu

Walory widokowe zespołu augustianów w Żaganiu można ocenić jako wysokie. Został on zlokalizowany w północno-zachodniej części miasta, w pobliżu średniowiecznego szlaku handlowego w sąsiedztwie ówczesnej bra-

my żarskiej, a 15 lat później rozszerzony o zamek książęcy leżący na północ od niej. Rozbudowywany i przebudowywany stanowi obecnie monumentalny kompleks budynków skupionych wokół wirydarza i placu Klasztornego, z dominującą sylwetką kościoła i górującą nad nim wieżą. Od strony południowo-zachodniej płynie kanał Bobru (rys. 1). Najbliższe otoczenie klasztoru od strony południowej oraz wschodniej zostało jednak zeszcpeczone blokami wybudowanymi w okresie powojennym. Na miejscu rozebranej wozowni klasztornej od strony południowej kościoła powstał nieestetyczny parterowy pawilon usługowy. Od północy i północnego zachodu widok na zespół zabytkowy zasłaniają drzewa rosnące w ogrodach klasztornych. Najładniejszy widok rozpościera się od strony północno-wschodniej z obszaru części dawnych ogrodów klasztornych, obecnie przekształconych w skwer z zielenią miejską, gdyż z tej perspektywy widać poszczególne piętra zabudowy zespołu ze śladami dawnego muru miejskiego i miejscem posadowienia dawnego piastowskiego zamku.

Dostępność i promocja klasztoru Augustianów w Żaganiu

Położony w Polsce zachodniej, liczący około 27 tys. mieszkańców Żagań zajmuje powierzchnię około 40 km². Od początku swej historii miasto było związane z Dolnym Śląskiem, jednak w latach 1950–1998 przyłączono je do województwa zielonogórskiego, a od 1999 r. znajduje się w lubuskim. Żagań powstał w pobliżu dawnej przeprawy przez rzekę Bóbr na północnej granicy Borów Dolnośląskich. Obecna granica polsko-niemiecka leży 40 km w kierunku zachodnim, a bezpośrednie połączenie z nią w postaci drogi krajowej nr 12 przecina miasto. Ponadto około 12 km na południe od miasta biegnie autostrada łącząca granicę państwa w Olszynie z miastami Polski południowo-wschodniej. Żagań ma również bezpośrednie połączenia kolejowe z Legnicą, Zieloną Górą, Żarami i Wrocławiem, a także z Forst na granicy niemieckiej, skomunikowanym z Berlinem. Obsługą autobusowych połączeń dalekobieżnych zajmuje się głównie PKS Żary, dzięki któremu Żagań ma bezpośrednie połączenia autobusowe z Gorzowem Wielkopolskim, Poznaniem, Wrocławiem, Zieloną Górą i Zgorzelcem. Możliwości dotarcia do miasta transportem zorganizowanym są więc mocno ograniczone.

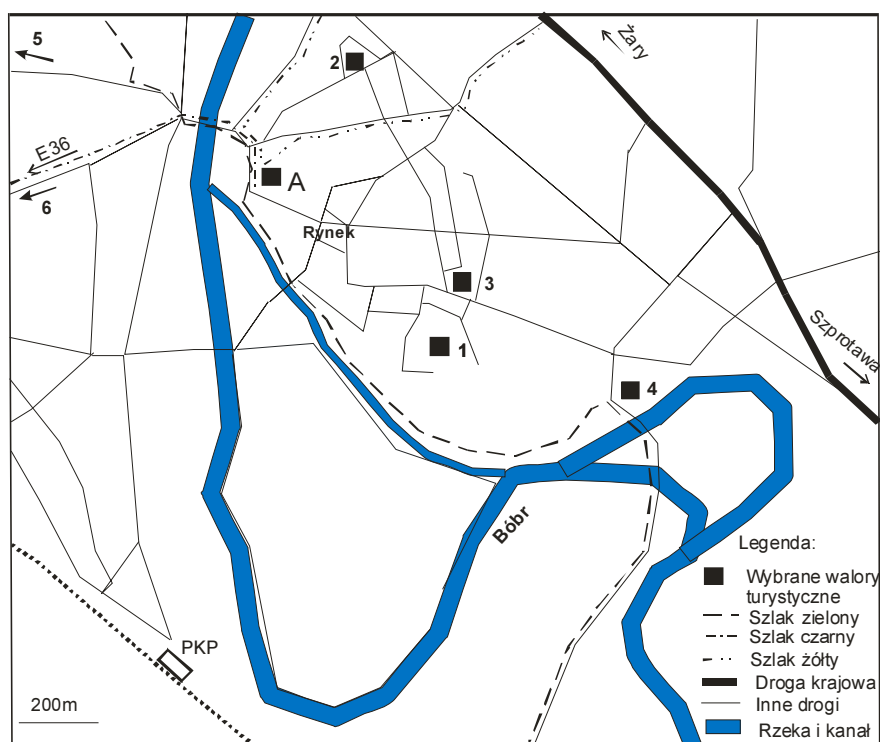
Stan informacji i wypromowania obiektu można ocenić na podstawie analizy dokumentów planistycznych oraz literatury przewodniczej i stron internetowych, jednak kształtuje się on zaledwie dostatecznie.

Cały zespół urbanistyczno-krajobrazowy Żagania wpisany został do rejestru zabytków na podstawie decyzji nr 70/57 z 7 listopada 1957 r. oraz nr 2169 z 31 stycznia 1975 r. Granicą ścisłej ochrony konserwatorskiej objęte zostało miasto średniowieczne. Na terenie miasta 79 obiektów zostało wpisanych w rejestr zabytków. Wśród czternastu opisanych jako najważniejsze w *Planie rozwoju lokalnego gminy Żagań o statusie miejskim w latach 2004–2013* na drugim miejscu pojawia się zespół poaugustiański (*Uchwała nr XX/37/2004*).

J. CZERWIŃSKI (1999) w przewodniku po Dolnym Śląsku uwzględnia Żagań i opisuje poaugustiański zespół klasztorny jako najcenniejszy zabytek miasta. Na stronie internetowej zamki.net.pl można znaleźć informacje o zamku mieszczącym się na miejscu klasztoru w okresie przed XII w., jednak podkreślony jest brak śladów materialnych. Cały zespół jest wymieniony i opisany na liście Pomników Historii Narodowego Instytutu Dziedzictwa (<http://www.4ehf.pl>). Na stronach internetowych żagańskiego urzędu miejskiego w dziale „turystyka – co warto zobaczyć”, spośród 22 pozycji cztery związane są z zespołem poaugustiańskim i są to: kościół, dawny klasztor, spichlerz i konwikt. Klasztor wzmiankowany jest jako jeden z dwóch obok parku Mużakowskiego Pomników Historii na terenie województwa lubuskiego. Kościół opisany został jako jedna z najcenniejszych świątyń Dolnego Śląska pod względem historycznym i artystycznym, a ekspozycja muzealna na emporze jako warta uwagi. Wymienione zostały także kaplica św. Anny oraz biblioteka klasztorna, spichlerz i budynek dawnego konwiktu.

Ważne pod względem funkcjonowania zespołu jako produktu turystycznego jest jego występowanie i promocja w ramach innych produktów złożonych, takich jak szlaki czy obszary turystyczne. Przez teren zespołu poaugustiańskiego poprowadzono jeden z najdłuższych w województwie lubuskim szlaków turystycznych pieszych, a mianowicie zielony. Spod budynku konwiktu zaczyna się też szlak czarny do Żar. Istotne jest też istnienie podmiejskiego szlaku żółtego tworzącego pętlę długości 22 km (rys. 2). Do nowych inicjatyw należy realizowany od 2008 r. kulturowy Szlak Sakralnej Sztuki Barokowej im. Michaela Willmanna, który jest wspólną inicjatywą Fundacji Edukacja dla Demokracji w Warszawie, Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Domu Spotkań Angelusa Silesiusa we Wrocławiu, którego część żagańska została zrealizowana w 2010 r. na wniosek Stowarzyszenia Akademii Rozwoju Przedsiębiorczości z Żagania. Niestety, szlak ten pozostaje szlakiem wirtualnym, niewyznaczonym w przestrzeni powiatu (www.drogibraroku.org). W mieście natomiast wy-

znakowano i zaopatrzone w tablice informacyjne Szlak Książęcy, który objął też klasztor Augustianów.

Rys. 2. Lokalizacja i dostępność zespołu poaugustiańskiego w Żaganiu – wybrane walory turystyczne

Objaśnienia: A – zespół poaugustiański, 1 – d. pałac książęcy, 2 – wieża d. kościoła ewangelickiego, 3 – d. pałac administracji książęcej, 4 – d. zespół szpitalny św. Doroty, 5 – kaplica Bożego Grobu, 6 – Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych

Źródło: A. RACIBORSKI (2012)

Zespół poklasztorny kanoników regularnych nie występuje w żadnym z dokumentów strategicznych: *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubuskiego*, *Strategia rozwoju województwa lubuskiego do 2020 roku* (2012) i *Strategia rozwoju turystyki w województwie lubuskim* (2005). Nie został uwzględniony wśród produktów o randze regionalnej, takich jak kolejne szlaki kulturowe, nawet pomimo wpisania go 28 lutego 2011 r. na Listę Pomników Historii RP.

Zagospodarowanie turystyczne, organizacja zwiedzania zespołu klasztornego i ruch turystyczny

Uwarunkowania zagospodarowania tej części miasta zawarto w uchwale Rady Miasta z 31 maja 2007 r. pt. *Przestrzenny plan zagospodarowania miasta (Uchwała Rady Miasta... 2003)*. Własnościowa struktura obiektu nie jest jednolita, bowiem właścicielem kościoła i zabudowań klasztornych jest katolicka parafia, podczas gdy budynki dawnego konwiktów i spichlerza zostały sprzedane prywatnemu przedsiębiorcy. Kościół klasztorny użytkowany jest jako świątynia parafialna. Przed wejściem wiszą gabloty informacyjne, z których jedna zawiera informację dotyczącą historii obiektu wyłącznie w języku polskim. W 1985 r. urządzono na emporze, otwartej arkadowo do prezbiterium kościoła, ekspozycję muzealną prezentującą wycofane z użytkowania, pochodzące z zespołu klasztornego i okolic, dzieła sztuki oraz dokumenty i książki. Wystawa obejmuje bogato zdobione ornaty, rzeźby oraz stalle i galerię 29 portretów olejnych opatów klasztoru. Ekspozycja ma jednak charakter prowizoryczny. Tu znajduje się również punkt sprzedaży pamiątek i biletów wstępu. Na parterze w północno-wschodnim narożniku budynku klasztoru mieszczą się toalety, zmodernizowane na początku lat 90. XX w., które jednak nie odpowiadają normom sanitarno-budowlanym.

Wejście do świątyni jest możliwe w krótkich przerwach pomiędzy mszami świętymi. Jedyna możliwość zwiedzania wnętrza świątyni z przewodnikiem istnieje po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym. Od roku 2013 zorganizowane zostało w okresie od 1 maja do 29 września zwiedzanie dla osób indywidualnych w każdą sobotę o godzinie 10.00, o czym dostępna jest informacja na stronie internetowej parafii (<http://www.wnmp.zagan.pl>). Zwiedzanie zarówno kościoła jak i klasztoru prowadzone jest na zasadzie wolontariatu przez członków stowarzyszenia Akcja Katolicka, działającego przy parafii. Obiekty te zostały także udostępnione w ramach Europejskiej Nocy Muzeów w 2010 r. (<http://umzagan.nazwa.pl>).

Budynek konwiktów i gotycki spichlerz w latach 70. XX w. przekazano w wieczyste użytkowanie PTTK. Adaptowano konwikt do pełnienia funkcji hotelowo-gastronomicznych i do roku 2006 funkcjonował w nim „Dom Turysty”, który mieścił 27 pokoi i 75 miejsc noclegowych, oraz restauracja samoobsługowa. Zyski były przeznaczone na poprawę standardu obiektu, co uratowało budynek od ruiny. Jednak oddział od roku 1989 powoli podupadał i ostatecznie jego majątek zdany na rzecz PTTK dostał w zarządzenie Oddział Sudety Zachodnie. Dzierżawcą obiektów została spółka Sudeckie Hotele i Schroniska w Jeleniej Górze, która wydzierżawiała je

firmom prywatnym. W roku 2010 dokonano ponownego otwarcia „Domu Turysty”. Ostatecznie jednak w grudniu 2012 r. obiekty sprzedano prywatnej osobie i nie pełnią obecnie żadnych funkcji. Ogród objęty granicami pomnika historii należy od 1946 r. do parafii, nie jest jednak udostępniony zwiedzającym.

Atutem dzisiejszego położenia zabudowań poklasztornych jest bliskość infrastruktury transportowej – parkingów dla samochodów osobowych i autokarów, które znajdują się w okolicy kościoła i spichlerza, a także na dziedzińcu placu Klasztornego i wokół pomnika wotywnego z XVIII w. (por. rys. 1).

O braku należytej wagi poświęcanej rozwojowi turystyki zarówno w mieście, jak i w samym klasztorze świadczy brak prowadzenia i powoływania się na statystyki ruchu turystycznego. Statystyka GUS stwierdza liczbę 9042 korzystających z noclegów w roku 2012 w mieście (*Turystyka w woj....* 2013), Muzeum Obozów Jenieckich odwiedza rocznie około 6000 osób (JAKUBIAK 2005). Szacunkowe dane pozwalają określić liczbę odwiedzających zarówno pałac książęcy, jak i klasztor Kanoników Regularnych po blisko 3000 rocznie każdy. Z kolei największa impreza miasta, jaką jest Jarmark św. Michała we wrześniu przyciąga około 100 000 osób (www.kochajlubuskie.pl).

Ocena zespołu poaugustiańskiego jako produktu turystycznego w świetle badań ankietowych

Ocenę stopnia atrakcyjności produktu turystycznego zespołu poaugustiańskiego w Żaganiu oparto na badaniach sondażowych przeprowadzonych przez Raciborskiego w okresie od lipca do połowy września 2011 r. na terenie klasztoru. Badaniami objęto 110 losowo wybranych osób dorosłych.

Wśród ankietowanych dominowały osoby dojrzałe – w przedziale wiekowym 31–50 lat (47,3%), podczas gdy $\frac{1}{3}$ stanowili odwiedzający w wieku powyżej 50 lat (34,5%). Nieliczną przewagę miały kobiety (52,7%). Prawie wyłącznie były to osoby o wykształceniu średnim lub wyższym (odpowiednio 52 i 46%). Wśród respondentów przeważały osoby mające status pracownika umysłowego lub prowadzące działalność gospodarczą (odpowiednio 33 i 20%).

Respondenci pochodzili z 14 województw, z wyjątkiem mazursko-warmińskiego i lubelskiego. Największa grupa turystów przybyła z rodzimego

województwa lubuskiego (19,3%), dwie kolejne pod względem liczebności grupy stanowili mieszkańcy wielkopolskiego i małopolskiego (po 17,3%) i dopiero na czwartym miejscu pojawili się Dolnoślązacy (16,4%). Około 11% respondentów pochodziło z województwa mazowieckiego. Spośród trzech najliczniej reprezentowanych województw największe grupy turystów pochodziły z miast wojewódzkich, takich jak: Poznań, Kraków czy Wrocław.

Największa grupa ankietowanych deklarowała uczestnictwo w turystyce krajoznawczej (71%). Dopiero na drugim miejscu wskazywano turystykę wypoczynkową bądź kwalifikowaną (odpowiednio 35 i 34% – można było podać więcej niż jeden typ turystyki). Najmniej pojawiło się w klasztorze osób będących w mieście w związku z wyjazdem o charakterze służbowym, co prawdopodobnie wynikało z okresu przeprowadzenia badań.

Jedna trzecia respondentów przyjechała w odwiedzinach do rodziny lub przyjaciół (35%), niewiele mniej zorganizowało samodzielnie wycieczkę krajoznawczą (31%), podczas gdy tylko około 3% deklarowało udział w grupowej turystyce zorganizowanej. Ze względu na fakt, że badania zostały przeprowadzone w sezonie letnim można wnioskować, że zespół klasztorny Kanoników Regularnych w Żaganiu nie jest raczej uwzględniany w wycieczkach organizatorów turystyki. Na podstawie obserwacji ocenia się, że najczęściej trafiają do obiektu grupy zorganizowane nie przez komercyjne przedsiębiorstwa turystyczne, tylko indywidualnie, rodzinnie, a także przez uczelnie związane z historią sztuki i kultury, architektury. W okresie wiosny i jesieni ruch praktycznie zanika, ograniczając się do indywidualnych turystów lub grup szkolnych z terenu powiatu.

Dwa równie często wykorzystywane w dotarciu do Żagania środki transportu stanowiły samochód osobowy i autobus (po 45%), podczas gdy tylko co 10 respondent dotarł do Żagania pociągiem. Okazuje się więc, że mała liczba połączeń kolejowych nie sprzyja rozwojowi ruchu przyjazdowego do miasta, pomimo oferowania względnie najkorzystniejszych taryf.

Zwiedzający klasztor najczęściej spędzali w mieście cały dzień lub tylko kilka godzin (odpowiednio 36 i 29%), co wystarczyło na zobaczenie dwóch atrakcji w mieście, w tym klasztoru. Wśród innych obiektów najczęściej wskazywano pałac książęcy oraz Muzeum Obozów Jenieckich.

Respondenci wskazali dwa główne źródła informacji na temat klasztoru, a mianowicie Internet i drukowany przewodnik turystyczny (po 46%). Na kolejnych miejscach znaleźli się znajomi (28%), biuro turystyczne (21%), mapa turystyczna (19%) i prasa lub telewizja (16%).

Głównym motywem zwiedzania klasztoru poaugustiańskiego wśród respondentów było zainteresowanie wynikające z posiadanej wiedzy ogólnej na temat historii obiektu (38%), kolejnym powodem odwiedzin była chęć zapoznania się z biblioteką poaugustiańską (32%). Na trzecim miejscu znalazła się rekomendacja znajomych, którzy obiekt odwiedzili wcześniej. Dość niski był stopień wiedzy na temat posiadania przez obiekt statusu Pomnika Historii RP, gdyż dysponowało nią tylko 17% respondentów.

Respondentów poproszono o wskazanie sposobów podniesienia atrakcyjności turystycznej zespołu. Większość opowiedziała się za poprawą ekspozycji muzealnej, z zakresu infrastruktury wskazywano również na konieczność podniesienia standardu infrastruktury sanitarnej (toalet) i otwarcia stałego punktu sprzedaży pamiątek. W ramach organizacji proponowano zmianę trasy zwiedzania oraz wprowadzenie stałych godzin otwarcia, a jako możliwość wzbogacenia produktu wskazywano organizację imprez kulturalnych na terenie zespołu.

Według opinii respondentów, zespół poaugustiański stanowi potencjalny obiekt do wykorzystania w promocji województwa lubuskiego (99%). Tylko jedna osoba wypowiedziała się negatywnie, wskazując na zły stan zachowania obiektu i jego wyposażenie oraz toalety.

Dodatkowe pytanie w ankiecie dotyczyło opinii na temat tego, czy zespół poaugustiański wart jest polecenia znajomym i przyjaciołom. Wszyscy respondenci odpowiedzieli, że jest jak najbardziej godny rekomendacji. Jednocześnie potwierdzali w wypowiedziach, iż będą reklamować obiekt wśród znajomych i instytucji.

Podsumowanie

Walory turystyczne, gdy zostają wzbogacone infrastrukturą, pomysłem (idea) oraz wizerunkiem i organizacją stają się produktem turystycznym. Dawny klasztor Augustianów w Żaganiu posiada duże zasoby z punktu widzenia zwłaszcza turystyki kulturowej, reprezentuje bowiem bardzo dużą wartość historyczną i artystyczną wykazaną na podstawie analizy literatury faktograficznej. Zespół ten można również uznać już za walor turystyczny w świetle definicji A. KOWALCZYKA (2012), na co wskazuje zarówno ruch turystyczny, jak i wysoka ocena wystawiona w badaniach przez odwiedzających klasztorowi.

W zakresie infrastruktury można wskazać i mocne, i słabe strony zespołu. Do mocnych stron należy funkcjonowanie na jego terenie muzeum, dostępność informacji na temat zwiedzania, a także istnienie wielu miejsc parkingowych w bezpośrednim otoczeniu klasztoru. Ekspozycja muzealna jednakże budzi wiele zastrzeżeń pod względem formy. Bardzo poważnym mankamentem jest także niski standard sanitariatów. Spośród wielu przyczyn takiego stanu można wymienić konieczność przeprowadzania podstawowych remontów, w związku z czym podnoszenie standardu obsługi ruchu turystycznego w obiekcie schodzi na dalszy plan. Ze względu na sakralny charakter obiektu ograniczone są możliwości wprowadzania infrastruktury turystycznej, jednak jak najbardziej celowe wydaje się wzbogacenie go w organizację imprez o profilu artystyczno-kulturalnym, przy okazji których udostępniane powinny być wnętrza klasztoru. Dodanie nowych elementów infrastruktury mogłoby obejmować zagospodarowanie i udostępnienie wirydarza, uruchomienie sklepiku z pamiątkami czy wprowadzenie w ekspozycji muzealnej szerszego kontekstu historii kanoników regularnych i innych zakonów działających na terenie miasta, jednakże koszty takich działań na razie przekraczają możliwości parafii, a samorządowe władze miasta angażują się raczej w projekty dotyczące Muzeum Obozów Jenieckich czy rewitalizacji pałacu książęcego i parku. Dużym utrudnieniem dla planowania rozwoju turystyki w zespole jest także podział majątku i odsprzedanie części kompleksu osobie prywatnej, co może stanowić zagrożenie i dla koherencji działań, i dla samego stanu obiektów zabytkowych.

Najpoważniejsze jednak trudności występują na poziomie najwyższym, a więc idei, tworzenia wizerunku i promocji. Autorzy zaobserwowali nieuwzględnienie zespołu augustianów w planach tworzenia sieci szlaków kulturowych na poziomie województwa lubuskiego ani w produktach proponowanych do rozwoju na poziomie lokalnym czy regionalnym. Pozytywne tendencje to uzyskanie przez klasztor wpisu na listę Pomników Historii RP, choć ta kategoria atrakcji turystycznych nie została jeszcze podparta odpowiednią kampanią promocyjną i, niestety, jest w większości nierozpoznawana nawet przez osoby odwiedzające obiekt. Drugi przykład właściwego kierunku działań to uwzględnienie Żagania na tworzonym Szlaku Sakralnej Sztuki Barokowej o regionalnym znaczeniu, jednak na razie również o słabym oddziaływaniu promocyjnym. Trzecim pozytywnym przykładem jest utworzony lokalny Szlak Książęcy, który objął również zespół klasztorny.

Wydaje się jednak, że przed klasztorem Augustianów w Żaganiu rysują się korzystne perspektywy, pod warunkiem właściwej polityki władz miasta, starostwa i przy wsparciu władz wojewódzkich. Wyniki przeprowadzonych badań świadczą o tym, że istnieje grupa docelowa zainteresowana dziedzictwem kulturowym Żagania, w tym klasztorem Augustianów. Ogólna charakterystyka grupy badawczej również wskazuje na to, że jest to silny segment potencjalnej turystyki kulturowej, gdyż są to w dużej mierze osoby z wykształceniem wyższym, pochodzące z ośrodków miejskich, deklarujące udział w turystyce krajoznawczej, przybywające tu z całej Polski. Miasto ma potencjał ze względu na inne zasoby turystyczne, które stały się już walorami, jak pałac książęcy otoczony zabytkowym parkiem, kaplica Bożego Grobu, Muzeum Obozów Jenieckich czy wyremontowana wieża dawnego kościoła Łaski funkcjonująca jako wieża widokowa. W chwili obecnej trwają także prace nad rewitalizacją kościoła św. Krzyża z grobowcami członków rodziny książęcej. M.W. KOZAK (2011) wskazuje miasto Żagań jako ośrodek miejski o znaczącym, a niewykorzystanym potencjale turystycznym. Według niego ośrodki tego rodzaju mogą i powinny stać się miejscem koncentracji usług turystycznych na potrzeby własne i otoczenia, co umożliwiłoby rozwój dyfuzyjny, wiążący ofertę opartą na walorach przyrodniczych z budowaną na bazie dziedzictwa kulturowego. Na bazie tworzenia oferty zintegrowanej przy wprowadzeniu np. biletu łączonego istniałaby możliwość przedłużenia pobytu turystów, którzy już do miasta przybyli. Natomiast odpowiednia promocja w Internecie pozwoliłaby przyciągnąć do miasta nowych zainteresowanych kulturowo turystów. Konieczne byłoby jednak uwzględnienie potencjału miasta w strategiach rozwoju i produktach tworzonych na poziomie regionalnym, a może współpraca międzyregionalna z udziałem województwa dolnośląskiego.

Ostatecznie, pomimo pozytywnie ocenionych: wysokiej rangi walorów, istniejących elementów zagospodarowania i organizacji zwiedzania, wykazują one zbyt wiele słabości, a na to nakłada się brak odpowiedniej promocji i koordynacji działań na szczeblu lokalnym czy regionalnym, by móc nazwać klasztor Augustianów w Żaganiu produktem turystycznym. Przykład ten wskazuje na konieczność planowania zagospodarowania obiektu architektury jako produktu nastawionego na zaspokajanie potrzeb edukacyjnych współczesnego turysty oraz na istotną rolę promocji, informacji i koordynacji w szerokim kontekście regionalnym w procesie jego rozwoju.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMEK K., ŚWIĄTEK M.R., 2002, *Żagań znany i nieznan*, Rada i Zarząd Miasta Żagań, Wrocław.
- BURDA B., 2003, *Johan Ignaz Felbiger, opat żagański, reformator i organizator szkolnictwa na Śląsku i w Austrii*, „Zeszyty Żagańskie”, 3.
- CHEBA-NAROŻNA B., 2004, *Dzieje muzyczne klasztoru kanoników*, „Zeszyty Żagańskie”, 5, s. 46-51.
- CZERWIŃSKI J., 1999, *Dolny Śląsk. Przewodnik*, MUZA SA, Warszawa.
- DĄBROWSKI S., 1999, *Z problematyki gospodarczej klasztoru*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 145-172.
- HACZKIEWICZ R., 2003, *Kościół Mariacki w Żaganiu*, Dekograf, Żagań.
- HOLLOWAY J.CH., ROBINSON Ch., 1997, *Marketing w turystyce*, PWE, Warszawa.
- JAKUBIAK J., 2005, *Muzeum martyrologii alianckich jeńców wojennych w Żaganiu*, „Rocznik Lubuski”, 31/1, s. 127-134.
- Jan Kepler. Od Weil Der Stadt Do Żagania*, 2008, U. Maciejewska (red.), Carbo Media, Żagań [online] <http://www.bu.uz.zgora.pl/bu/gingerich/pdf/kepler.pdf> (15.01.2012).
- JANOWSKA W., 1999, *Zabytki ruchome*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 229-239.
- KACZMAREK J., STASIAK A., WŁODARCZYK B., 2010, *Produkt turystyczny. Pomysł, organizacja, zarządzanie*, PWE, Warszawa.
- KLODA E., 2010, *Kościół klasztorny Augustianów pw. Wniebowzięcia NMP*, [w:] *1 Szlak Sakralnej Sztuki Barokowej im. Michaela Willmanna (broszura)*, Żagań.
- KOWALCZYK A., 2000, *Geografia turystyki*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- KOWALCZYK A., 2012, *Zasoby kulturowe i walory kulturowe – próba ustalenia znaczenia tych pojęć*, [w:] *Kultura i turystyka – wspólne korzenie*, ROT, Łódź, s. 17-33.
- KOWALSKI S., 1976, *Zabytki Środkowego Nadodrza*, LTN, Zielona Góra.
- KOWALSKI S. (red.), 1999, *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys Dziejów*, Zwornik, Zielona Góra.
- KOWALSKI S., 1999a, *Późnoromański kościół*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 31-92.
- KOWALSKI S., 1999b, *Klasztor w Żaganiu*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 31-92.
- KOWALSKI S., 1999c, *Dziedzictwo*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 93-104.
- KOWALSKI S., 1999d, *Prace konserwatorskie prowadzone w zespole poaugustiańskim po 1945 roku*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), 1999, Zwornik, Zielona Góra, s. 201-228.
- KOZAK M.W., 2011, *Turystyka i dziedzictwo kulturowe Polski Zachodniej*, Warszawa [on-line], [w:] <http://polskazachodnia2020.pl/attachments/article/14/Turystyka%20i%20dziedzictwo%20kulturowe%20w%20Polsce%20zachodniej.pdf> (7.07.2013).
- LAMBRECHT K., 1997, *Jan Ignacy Felbiger (1724-1788) i klasztor kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, [w:] H. Szczegóła (red.), *Żagań w historii Śląska*, „Les vues de Sagan”, A.R. Fortes, Żagań.
- PERYT-GIERASIMCZUK I., 1999, *Kościół NMP. Spuścizna wieków*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 105-134.
- RACIBORSKI A., 2012, *Zespół poklasztorny Opactwa Kanoników Regularnych św. Augustyna w Żaganiu jako produkt turystyczny*, Praca magisterska w WSH we Wrocławiu, Wrocław (mpis).

- Rozporządzenie Prezydenta RP z 28 Lutego 2011 R. w sprawie uznania za pomnik historii „Żagań – Poaugustiański Zespół Klasztorny” (Dz.U. 2011 nr 54 poz. 280); on-line: <http://www.nid.pl/UserFiles/File/Pomniki%20Historii/%C5%BBAGA%C5%83-rozporz%C4%85dzenie%20Prezydenta.pdf> (18.11.2012).
- STAWCZYK A., 1999, *Na ratunek starodrukowi*, [w:] *Klasztor Augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, S. Kowalski (red.), Zwornik, Zielona Góra, s. 247–252.
- Strategia Rozwoju Turystyki w województwie lubuskim na lata 2006–2013*, LOTur, Warszawa, 2005 [on-line] <http://lubuskie.pl/pl/download/strategia/strategiaRozwojuTurystykiWojewodztwaLubuskiego.pdf> (01.02.2012).
- ŚWIERK A., 1965, *Średniowieczna Biblioteka Klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.
- Turystyka w województwie lubuskim w 2012 r.*, Urząd Statystyczny w Zielonej Górze, Zielona Góra, 2013 [on-line] www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/zg/ASSETS_sygn_turystyka_2012a.pdf (01.07.2013).
- Uchwała Rady Miasta Żagań z dnia 23 Stycznia 2003 Roku*, nr V/34/2003, Dziennik Urzędowy woj. Lubuskiego, nr 20, poz. 604, z 20 maja 2003 r. – dla działek 1140, 1136, 147, 1139/2, 1132/1.
- Uchwała Nr Xx/37/2004 Rady Miasta Żagań z dnia 27 MAJA 2004 w sprawie: uchwalenia Planu rozwoju lokalnego gminy Żagań o statusie miejskim, w latach 2004–2013* [on-line]: http://bip.zagan.pl/akty/164/81/w_sprawie__uchwalenia_Planu_Rozwoju_Lokalnego_Gminy_Zagan_o_statusie_miejskim__w_latach2004-2013/.
- <http://www.drogibaroku.org> (01.05.2013).
- <http://www.4ehf.pl> (07.03.2013).
- www.kochajlubuskie.pl (13.05.2013).
- <http://www.turystyka.zagan.pl> (27.07.2013).
- <http://umzagan.nazwa.pl/um/news/show/1219> (23.06.2013).
- <http://www.wnmp.zagan.pl/index.php?page=01> (01.07.2013).

